

Temsili Demokrasideki Siyasal Katılım Sorununun Çözümünde Türkiye ve AB'nin STK'lara Yaklaşımı*

Approaches of Turkey and the EU to NGOs in the Solution of the Issue of Political Participation in Representative Democracy

Dr. Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ¹

Özet

Bu makalede, temsili demokrasinin en önemli özelliklerinden sayılan seçimlerin, siyasal katılımın sağlanması için yeterli olmadığı görüşünden hareketle temsili demokraside sivil toplumun siyasal alana katılım sorunu incelenmiştir. Bu bağlamda STK'ların temsili demokraside ortaya çıkan katılım sorununun çözümünde oynadığı rol değerlendirilerek, Türkiye'de siyasal ve bürokratik alanda STK'ların karar alma süreçlerine katılımda yaşadığı sorunlar tespit edilmiştir. AB'nin STK'ların karar alma süreçlerindeki rolüne ilişkin yaklaşımı ve bu alanda ortaya koyduğu normlar, Türkiye'nin AB üyeliğine adaylığından dolayı makalede ele alınarak, Türkiye ve AB'nin siyasal katılım konusyla ilgili STK'lara yönelik yaklaşımı ortaya konmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak Türkiye'nin siyasal katılım sorununu gidermesinin, uzun dönemde Türk demokrasisinin daha ileri seviyeye çıkması için kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar kavramlar: Siyasal katılım, STK, temsili demokrasi, çoğulculuk, radikal demokrasi

Makale Türü: Derleme

Abstract

In this article, the issue of participation of the civil society in the political sphere in the representative democracy is examined in view of the fact that the elections, which are considered to be the most important features of representative democracy, are not sufficient to ensure political participation. Within in this context, the role of NGOs in the solution of problems arising in representative democracy is evaluated and it is identified the difficulties in the participation of NGOs in the political and bureaucratic decision-making process in Turkey. The approaches of the EU to the role of the NGOs in the decision-making process and norms put forth in this field is handled because of Turkey's candidacy for EU membership, it is tried to reveal the approaches of Turkey and EU to NGOs related to the political participation. As a result, it is emphasized that overcoming the issue of political participation of Turkey is inevitable for further development of Turkish democracy in the long term.

Keywords: Political participation, NGOs, representative democracy, pluralism, radical democracy

Paper Type: Review

* Bu makale, Dr. Ahmet Nafiz Ünalmiş'in doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

¹ Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, nafizunalmis@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5043-6396>

Giriş

Temsili demokraside alınan kararlar, bazen kamuoyu beklentileri ile örtüşmemekte; bu durum, zaman içerisinde toplumun siyasal alanda alınan kararlara verdiği tepkiyi yükselterek, ülkeler açısından büyük maliyetler yaratan krizlere yol açabilmektedir. İçinde yaşanan çağda toplumu meydana getiren bireylerin demokrasiden beklentileri geçmişe nazaran yükselmiştir. Bu beklentileri karşılamaya dönük, uzun dönemde bir ilerleme olmadığında mevcut yönetim sisteminin demokratik meşruiyeti, sorgulamaya açık hale gelebilmektedir. Bu bağlamda temsili demokraside siyasal katılım kanallarının yeterince açık olmadığı, demokrasi kuramcıları tarafından tespit edilmiş, ancak temsili demokrasi eleştirilse de her yönüyle temsili demokrasinin yerine ikame edecek bir model ortaya konamamıştır. Temsili demokrasi her türlü eleştiriye rağmen siyasal alana katılım konusunda ilerlemeye dönük müdahalelerle varlığını devam ettirmektedir. Temsili demokrasi ile yönetilen ülkeler, siyasi ve bürokratik düzeyde yönetimlerini katılımcı şekilde yürütmeye gayret göstererek, toplum beklentilerini karşılama ve olası krizleri engelleme hususunda başarı şansına sahip olmaktadır. Bunu sağlarken de STK'lardan çözüm ortakları olarak faydalanabilirler. Bu görüşten hareketle bu çalışmada temsili demokraside ortaya çıkan katılım sorununu gidermeye dönük STK'ların üstlenebilecekleri rollere değinilmiştir. AB üyelik sürecindeki Türkiye'nin bu alandaki eksikliklerinin neler olduğu ortaya konarak, AB'nin politik karar alma süreçlerinde sivil katılıma yönelik normları çerçevesinde Türk demokrasisinin ilerletilebilmesine dönük bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Makalenin ana görüşünü; temsili sistemlerin içine düştüğü siyasal alana katılım sorununun, geleneksel devlet yönetimi yerine toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden STK'ların karar alma süreçlerine dâhil olduğu çok aktörlü bir yönetim süreciyle çözülebileceği düşüncesi meydana getirmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin de kuramsal açıdan temsili demokrasiye yöneltilen eleştirileri içselleştirerek, siyasal katılım konusunda AB normları çerçevesinde STK'lardan yararlanmasının, Türk demokrasisini geliştireceği iddia edilmektedir.

1. Temsili Demokraside Sivil Toplumun Siyasal Alana Katılım Sorunu

Temsili demokrasideki siyasal katılım, çeşitli şekillerde tanımlanabilen bir kavramdır. Dar anlamda örneğin sadece seçimlere katılma şeklinde tanımlanırken geniş anlamda bürokrasiye, siyasal alanda karar alma sürecinin her aşamasına katılım şeklinde tanımlanabilir (Çukurçayır, 2012: 39). Bu sisteme yöneltilen en yaygın eleştiriler arasında temsili demokrasinin siyasal katılım kanallarının yeterli düzeyde olmadığı görüşü yer almaktadır. Radikal demokrasi kuramları açısından da temsili demokrasideki siyasal katılım mekanizmaları düzgün çalışmamaktadır. Örneğin müzakereci demokrasi kuramcılarında Habermas'a göre temsili demokraside bireylerin siyasal alana katılımı önemsenmeyip, hak ve özgürlüklerinin teminat altında tutulması yeterli sayılmaktadır. Esasen temsili demokrasi ile yönetilen ülkelerde bireylerin siyasi partiler, STK'lar ve baskı grupları üzerinden siyasal alanda karar alma süreçlerine katılım imkânı teorik açıdan mümkün gözükmese de, bu örgütlerin sahip olduğu oligarşik yapılar siyasal katılımın tam anlamıyla gerçekleşmesine engel olabilmektedir (Köker, 1996:114). Temsili demokrasinin krizleri, sadece siyasal katılımın yetersizliğinden kaynaklı değildir. Bu krizler, birbirinden farklı sebeplere dayanmaktadır. Örneğin bu yüzyılda yerel düzeyde hükümetlerin aldığı kararlar, uluslararası konjonktürdeki gelişmelerin etkisiyle etkinliğini kaybedebilmektedir (İlhan, 2005: 23-24). Bir diğer örnek de oy çokluğuna dayanarak alınan kararların çoğunluk sultasına dönüşme tehlikesidir (Tekeli, 2005: 23-24). Ancak krizlerin

büyük bir kısmı, siyasal katılım sorunuyla ilişkilendirilmeye müsaittir. Bu durum, eşitlik esası üzerine bina edilen temsili demokrasinin eşit olmayan sonuçlar ortaya çıkarabildiğinin somut bir örneğidir. Öte yandan temsili demokrasi; açık ve adilane işletilmeyip eşit tarzda yürütülmeden, dar anlamda hükümetleri belirleyen bir yöntem olarak yorumlandığında, demokratik meşruiyeti sağlamaktan son derece uzak hale gelebilmektedir (Ryan, 1998: 473). Bu açıdan siyasi ve bürokratik alanlarda devleti idare edenlerin spesifik alanlarda uzman hale gelmiş STK'lar ile temas halinde bulunması, temsili demokrasinin demokratik işleyişi açısından önem teşkil etmektedir (Ünalı, 2018: 1).

Temsili demokrasinin sorunlara sebep olmasının bir diğer önemli sebebi de günümüzde toplumlarının giderek daha fazla heterojen bir yapıya dönüşmeleri ve çoğulculuşmalarının yarattığı demokrasi sorunlarıdır. Bu durumdan kaynaklı son dönemde demokrasi teorisyenlerinde temsili demokrasiyi daha kapsayıcı ve halkın aktif katılımına daha açık hale getirme çabaları hâkim olmaktadır (Erdoğan, 2012: 26). Temsili demokrasilerde pek çok birey kendisini sürekli azınlık konumunda bulunduğu bir siyasal düzen içinde hissedebilmektedir. Bu durum, esasında toplum içerisinde azınlık olarak belirtilen grupların kısa sürede çoğunluğu teşkil edebilecek sayıya ulaşamamasından da kaynaklanmaktadır. Siyasal kararların oluşum arefesinde etnik azınlıklar, kadınlar gibi siyasi açıdan güçsüz veya marjinal kesime mensup grupların seslerinin zayıflığı nedeniyle, çıkarlarının ve görüşlerinin dışlanarak yeterince ifade edilmemesi sonucu ortaya çıkan katılım sorunu (Phillips, 1995: 13) toplum içindeki bazı bireyleri hayatları boyunca yönetimi devralma fırsatından ve iktidar nimetlerinden mahrum bırakabilmektedir (Mansbridge, 1990: 21). Benzer bir durum, siyasi partiler için de söz konusudur. İktidarın kazanımını alınacak oya bağlı hale getiren temsili demokrasi, partiler arasındaki ilişkiyi de biri kazanırken diğerinin kaybettiği sıfır toplamlı bir oyun haline dönüştürebilmektedir (Tekeli, 2012: 321).

Temsili demokrasideki kriz alanları, azınlığın siyasal katılımındaki sorunlarla da sınırlı değildir. Yönetimin uyguladığı politikalara yönelik olarak seçmenlerde meydana gelen hayal kırıklıkları, siyasal alanda yapılan demagogiler, siyasi fırsatçılık, her türlü yolsuzluk, temsili demokrasiyi temsil eden kurumlara yönelik güveni sarsabilmektedir. Öte yandan siyasilerin kendi seçmenlerine hesap vermemeleri ve devletin vergi gelirlerini kendi yakınlarına menfaat temin etmek için kullanmaları, bir ülkedeki mevcut temsili yönetim sisteminin meşruiyetini kaybetmesine yol açabilmektedir (Mansbridge, 1990: 20). Temsili demokrasilerde STK'ların aktif hale gelmesi, buraya kadar ifade edilen sorunların çözümüne katkı sağlayabilecek bir unsur olarak belirlemektedir. Ancak aşırı güçlenmesi de kendi içinde birtakım riskler meydana getirebilmektedir. Sheelagh Stewart'ın makalesinde belirttiği gibi, sivil toplumun ve örgütlerinin aşırı güçlenmesi devleti zayıflatabilir ya da devletin aşırı güçlenmesi sivil toplumu zayıflatabilir. Bu durum da devlet-sivil toplum dikatomisine yol açabilir. Bir diğer olumsuz durum da STK'ların kendi içinde yaşanabilir: Sivil toplum içindeki bir grup, devletle iyi ilişkiler yürütürken bir başka grup da mevcut iktidarla sürtüşme yaşayabilir. Örneğin toplum içerisinde belli bir kesimin menfaatleri adına lobi yürüten bir organizasyon, bir yasa hazırlığı sürecinde kendi menfaati yönünde faaliyet gösterirken bir başka grubun menfaatini negatif şekilde etki altına alabilir (Stewart, 1997: 17). Bu tehlikenin bertaraf edilmesi için de belirli konular üzerinde uzmanlaşmış STK'ların kendi içinde rekabet halinde olması ve faaliyetlerine özgür ve demokratik bir ortamda devam etmesi gerekmektedir.

Temsili demokrasilerde yaşanan meşruiyet sorununun büyük bir kısmı, toplumun farklı kesimlerini temsil eden STK'ların siyasal alanda alınan kararlara etkisinde ortaya çıkan eksiklik sonucu meydana gelmektedir. Bireylerin, seçilmiş yöneticilerin aldığı kararlara STK'lar vasıtasıyla değil de grev, sokak gösterisi vb. şiddet eylemlerine varabilecek türden gösterilerle etki etmeye çalışması, her zaman düşük maliyetle sonuçlanmamakta; ülkeler açısından sosyal ve ekonomik yönden olumsuz durumlar yaratabilmektedir.

STK'ların siyasal alana katılımıyla ilgili temsili demokrasiyi eleştiren diğer demokrasi türlerinin, temsili demokrasiye uygulanabilirlik açısından tam bir alternatif oluşturamaması, temsili demokrasinin katılımcı hale getirilerek devam ettirilmesi sonucunu beraberinde getirmektedir. İşte bu aşamada temsili demokraside siyasal katılım eksikliğinden kaynaklanan sorunların aşılmasında STK'ların önemi devreye girmektedir.

2. STK'ların Siyasal Katılıma Etkisi

Demokratik olarak yönetilen ülkelerde toplumun geniş kesimini ilgilendiren kararların nasıl verileceği, önceden birtakım standartlara bağlanmıştır. Demokratik sistemler içerisinde asgari koşul olarak belirlenen gizli bireysel oy ve açık tasnif biçimindeki düzenlemeler, demokrasiye yönelik aksiyomların uygulama şeklidir (Şaylan, 2008: 309-310). Demokratik işleyişin arka planında ise karar alma süreçlerinde yurttaş katılımı söz konusudur. Yurttaşın gerek bireysel düzeyde, gerekse örgütlü olarak karar alma süreçlerine katılımı, bir ülkedeki yönetim sisteminin demokratikleşmesiyle özdeşleştirilen anahtar bir kavram rolündedir. Günümüzde temsili demokrasi ile idare edilen toplumlarda her türden meslekte uzmanlaşmanın artış göstermesi, siyasal alanda her zaman karar vericiler arasında yer almayan bireyi özel alanın öznesi olmaya yönlendirmiştir. Gelişen toplumlarda nüfus artışı ve teknolojik gelişim ile beraber dönüşen toplumsal yapı, yükselen refahın da etkisiyle bireyi toplum içinde farklı arayışlara yöneltmiştir. Bu bağlamda birey, karşılaştığı sorunların üstesinden gelebilmek ve kendi menfaatlerini koruyabilmek adına benzer durumdaki bireylerle iş birliğine yönelmiş dernek, topluluk ve platform gibi sivil toplum ürünü olan örgütlü yapılar altında bir araya gelmiştir. Bireylerin siyasal alanda kendilerini ilgilendiren kararlarla ilgili karar vericiler üzerinde etki oluşturmak için meydana getirdikleri STK'lar zaman içerisinde demokratik rejimlerde siyasal katılımın vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir (Ünalmiş, 2018: 1).

STK'ların siyasal alana katılımındaki etkileri aşağıdaki gibidir:

Siyasal alanda karar alma süreçlerine sivil katılımın STK'lar üzerinden gerçekleşmesi temsili demokrasideki aksaklıkları gidermenin yanı sıra çoğunluktan farklı düşünenlerin seslerini duyurmalarına imkân sağlayarak çoğulcu yapının oluşması için uygun ortamı hazırlamaktadır (Çukurçayır, 2012: 25).

Çoğulcu siyasi yapı içerisinde yönetilen demokratik sistemlerde birleştirici, aracılık yapıcı, özelliğe sahip STK'lar, toplum çıkarlarını temsil ederek dağınık ve belirsiz vaziyette olan talepleri belirgin hale getirip siyasal iktidara ulaştırılmasını sağlamaktadır. Böylece siyasal alanda karar alma merciindeki kişiler, yetkinliklerini arttırarak daha isabetli kararlar verebilmektedir.

Halkın taleplerini siyasal iktidara ileten STK'lar, zaman içerisinde karar alıcılar üzerinde bir baskı aracı haline gelerek demokratik denetim işlevini de yerine getirebilmektedir(Yıldırım, 2004:115).

STK'lar toplum içerisinde ulaşılması güç paydaşlara ulaşmada devlete yardımcı olup ağır şartlar altında yaşayan bireylerin çıkarabilecekleri gerginliklerin düşürülmesine yardımcı olarak, yönetim sürecinin politik niteliğini azaltabilmektedir (TACSO, t.y: 46).

Çoğulcu demokrasiyle yönetilen toplumlarda çeşitlilik gösteren STK'ların toplum tabanına yayılması neticesinde STK'lar arasında rekabet meydana çıkar. Bu rekabet sayesinde bir grubun diğeri üzerinde üstünlük kurması minimize edilir ve az sayıda STK'nın baskın hale gelmesi engellenmiş olur (Ünalmiş, 2018: 214-215).

3. Türkiye ve AB'de Seçimlere Katılım

Seçim mekanizması, temsili demokrasilerde bireylerin pek çok konuda tercihlerini doğru bir şekilde beyan etmelerini güvence altında tutan yegâne sistemdir. Fakat siyasal katılımın, uzun periyotlarla gerçekleştirilen seçimlerle sınırlandırılmasının doğru olmadığı son derece açıktır. Günümüzde refah düzeyi yükselmiş ülkelerde bireylerin siyasal alana katılım düzeyi, seçim dönemlerinde dahi giderek düşmektedir. Bunun en önemli sebebi, temel ihtiyaçlarını rahat bir şekilde karşılayan refah toplumu içerisindeki bireylerin rejimin niteliklerine yönelik bir uzlaşma sağlamış olması ve seçimden ortaya çıkacak sonucun kendi hayatları üzerinde çok etkili olmayacağını düşünmeleridir. Bundan dolayı refah düzeyi yüksek ülkelerde yaşayan bireyler, siyasal tartışmalara müdahil olmak yerine, apolitik bir yaklaşım sergileyerek seçimlere katılmamayı tercih edebilmektedir. Söz konusu bu konformist yaklaşıma siyasal alandaki konuların giderek daha karmaşık ve teknik bir görünüm kazanması da sebep olabilmektedir. Bu bağlamda temsili demokrasi ile yönetilen, refah düzeyi yüksek, ekonomik yapılanma tarafında kapitalizmin; demokratik yapılanma tarafında ise liberalizmin hâkim olduğu toplumlarda siyasal iktidarların ülke sınırları içerisinde yaşayan bireylerin hayatlarını radikal biçimde etkileyecek reformist değişiklikleri yapması, son derece güç gözükmektedir (Beriş, 2015: 141).

Temsili demokrasi ile yönetilen Türkiye'nin de 1908'den beri seçimleri belli aralıklarla yaptığı ve 1946'dan beri çok partili demokrasi deneyimini yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda seçim konusunda bir geçmişi olduğu iddia edilebilir. Zaman zaman seçime katılım oranı düşse de Türkiye'de 1950 ve 2015 yılları arası yapılan seçimlerde aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere katılım ortalaması %80'in üzerinde seyretmektedir. Bu oran aynı tarihler arasında İtalya'da %87.79, Almanya'da %84.25, Norveç'te %79.96, Yunanistan'da ise %78.82 civarındadır. Türkiye'de seçime katılım oranı, gelişmiş Avrupa ülkeleri ile benzer orandadır. Ancak buradaki temel sorun 1950'den bu tarafa birçok ülkenin seçime katılım ortalamasının tedrici olarak düşüş göstermesidir (Kiriş, 2015: 28-36).

Tablo 1. Türkiye'de 1950 - 2015 döneminde yapılan seçimlerde katılma ve temsil indeksleri seçim dönemi

Seçim Dönemi	Katılma	Toplamın Temsili	Katılanların Temsili
1950	0,89	0,89	-
1954	0,88	0,88	0,99
1957	0,76	0,76	0,99
1961	0,81	0,77	0,95
1965	0,71	0,68	0,95
1969	0,64	0,61	0,95
1973	0,66	0,63	0,94
1977	0,72	0,69	0,96
1983	0,92	0,86	0,94
1987	0,93	0,76	0,80
1991	0,83	0,80	0,96
1995	0,85	0,70	0,82
1999	0,87	0,67	0,77
2002	0,79	0,42	0,53
2007	0,84	0,71	0,84
2011	0,83	0,77	0,93
2015/7 HZR	0,83	0,77	0,92
2015/1 KSM	0,85	0,81	0,96

Kiriş, 2015: 40

Nitekim OECD verileri de bu tespiti doğrulamakta, 1980'den bugüne örgüte üye ülkeler arasında seçime katılım oranlarında ortalama bazda 11 puanlık bir düşüş yaşandığı görülmektedir (Ünalmiş, 2018: 54). Aren Lijphart'ın makalesinde belirttiğine göre Avrupa Parlamentosu seçimlerinde 12 ülkede yapılan araştırmaya göre eğitim düzeyi, gelir ve sosyal sınıflar ile seçmenlerin seçime katılımı arasında negatif korelasyon tespit edilmiştir (Lijphart 1997: 3). Seçimlere katılım oranının giderek azalması, temsili demokrasi ile yönetilen ülkelerde iktidarın meşruiyetini sorgulanır hale getirmektedir. Bu durum, özellikle radikal demokrasi kuramları ve diğer sol demokrasi teorisyenlerinin eleştirilerine hedef olmaktadır. Nitekim Habermas; liberal temsili demokrasilerde, siyasal katılım kanallarının açık olduğuna yönelik tüm iddialara rağmen bu durumun tam tersinin geçerli olduğunu ve bir meşruiyet krizi yarattığını iddia etmiştir (Beriş, 2015: 142). Temsili demokrasideki bu krizin çözülmesine yönelik en önemli katılım kanalını da STK'lar meydana getirmektedir.

4. Türkiye ve AB'nin, STK'ların Siyasal Alana Katılımına Yaklaşımı

1980'den sonra sivil topluma yönelik tartışmalar sivil toplumun alanı ve kapsamı ile ilgili olmaktan ziyade, bu kavramın demokrasilerde dinamizm sağlanmasına yönelik taşıdığı rol üzerine odaklanmıştır. Bu kapsamda Larry Diamond, demokrasinin halk tabanından yukarıya doğru yaygınlaşması, siyasi partilere taban oluşturması ve devlet yönetenler üzerinde sınırlayıcı bir mekanizma rolünü oynaması gibi sivil toplumun birbirinden farklı farklı fonksiyonlar yerine getirdiğini iddia etmiştir.

Paul First ise başta STK'lar olmak üzere sivil toplum unsurlarının demokrasilerde çoğunluk diktatöryasının önünde vazgeçilmez engeller olduğunu ileri sürmektedir (Çaha, 2012: 67). Bu görüşlerden hareketle STK'ların siyasal süreçlere katılımının AB açısından da

önem arz ettiği iddia edilebilir. Siyasal katılım alanında yaşanan sorunlar, AB üyesi ve üyeliğe aday devletler açısından sorun teşkil edebilmektedir. Bu bağlamda AB, 27 Eylül 2017 tarihinde Avrupa Bakanlar Komitesi toplantısında karar alma süreçlerinde sivil katılım arttırılmasına yönelik olarak yol haritasını oluşturan “politik karar alma süreçlerinde sivil katılım” başlıklı belgeyi kabul etmiştir. Belgeye göre Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi açısından vatandaşın karar alma süreçlerine katılmasının demokrasinin esası olduğu, siyasi karar alma süreçlerinde sivil katılımın bireyler, STK’lar ve genel olarak sivil toplum için garanti altına alınması gerektiği vurgulanmıştır. Kabul edilen bu belge ile sivil katılımı mümkün kılan gerekli koşullar tespit edilmiş ve bu koşulların sağlanmasına yönelik AB üyesi ve üyeliğe aday ülkelerin benimsemesi gereken ilkeler belirlenmiştir. Belgeye göre sivil katılımın demokratik ölçüler içerisinde sağlanabilmesi için politik karar alma süreçlerine dâhil olan tüm aktörler aşağıda yer alan ilkeler doğrultusunda teşvik edilmeli ve etkin hale getirilmelidir (Council of Europe, 2017).

a) Güven ve dürüst iletişime dayalı olacak şekilde, tüm paydaşlar arasında karşılıklı saygı gösterilmesi;

b) Sivil toplum kuruluşlarının görüşlerinin kamu otoriteleri ile tutarlı olup olmamasına bakılmaksızın bağımsızlıklarına saygı gösterilmesi;

c) Karar alma ve hesap verme sorumluluğu olan kamu kurumlarının makamlarına saygı gösterilmesi;

d) Açıklık, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin sağlanması;

e) Tüm paydaşlara uygun geri bildirim sağlanması;

f) Eşitlik ve kapsayıcılığı temin etmek için önlemler alarak daha az ayrıcalıklı ve en kırılgan gruplar da dâhil olmak üzere tüm görüşlerin duyulması ve dikkate alınması;

g) Gençler, yaşlılar, engelliler veya azınlıklar gibi belirli öncelik ve ihtiyaçları olan kişiler de dâhil olmak üzere tüm grupların cinsiyet eşitliği ve eşit katılımının sağlanması;

h) Açık bir dil kullanımı ve uygun katılım araçlarının kullanılması ile erişilebilirliğin sağlanması (TÜSEV, 2018: 3-5).

Politik karar alma süreçlerinde sivil katılımın esaslarının da belirlendiği bu belgede sivil katılımın doğrudan STK’lar veya sivil toplum temsilcilerinin görüşleri alınarak, insan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasına ilişkin sözleşme ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin içtihatlarına uygun şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Diğer taraftan kamu kurumlarının sivil katılımı planlaması ve yönetmesi gerektiği belgede vurgulanmıştır. STK’ların karar alma süreçlerine katılımına ilişkin kullanılan yöntemlerin açıkça tanımlanması, katılımı kolaylaştıracak ve özendirerek yöntemlerin uygulanması gerektiği, belgede belirlenen esaslar arasında yer almaktadır(Council of Europe, 2017). Rehber niteliğindeki belgede, STK’ları doğrudan ilgilendiren maddeler şu şekildedir:

- Kamu otoriteleri, sivil katılım sürecinde STK’lar ve genel olarak sivil toplum için aşırı yük getirecek uygulamalardan kaçınılmalı ve katılımı kolaylaştırmak için gerekli önlemleri almalıdır.

- *Kamu otoriteleri; bireylere, STK'lara veya sivil topluma katılım sürecinde destek sağladığı durumlarda, katılım sürecinin sonuçlarını herhangi bir şekilde etkilemesini önleyecek şekilde hareket etmelidir.*

- *Kamu otoriteleri ve STK'lar, sivil katılımı desteklemek yönünde iş birlikleri için çerçeve anlaşmalar yapabilirler.*

- *Sivil katılımın kapsamı ve yöntemi gündemde olan mesele ile uyumlu olmalıdır. Kamu otoriteleri; marjinalize edilmiş, dezavantajlı ve kırılğan gruplar da dâhil olmak üzere, mümkün olan en geniş şekilde katılımı teşvik etmelidir.*

- *Kamu otoriteleri, istisnai koşullar gerektirmediği sürece ve açık bir gerekçelendirme olmaksızın, başlatılan sivil katılım süreci tamamlanmadan kesin bir karar vermemelidir (TÜSEV, 2018: 4-5).*

Üye devletlerin mevcut yasa ve kurallarını, bu belgede belirlenen esaslarla uyumlu hale getirmesi gerektiği de belge içerisinde ayrıca vurgulanmıştır(Council of Europe, 2017). Sivil katılım olmaksızın temsili demokrasinin gerçek demokrasiye dönüşmeyeceğinin farkında olan AB, seçimle iş başına gelmiş iktidarların aldığı kararların demokratik meşruiyetinin sağlanması ve aksi bir durumun söz konusu olmaması için sivil katılımı önemsemektedir. AB, demokratik ve şeffaf biçimde yapılan seçimlerin yanı sıra, sivil katılımı da temsili demokrasinin aksiyonları arasında gördüğünü bu belgeyle beyan etmiştir.

AB üyelik sürecinin etkisiyle Türkiye'de de sivil toplum ve kamu iş birliğinin daha yoğun biçimde tartışıldığı ve bu alana yönelik düzenlemelerin arttığı gözlemlenmektedir. Türkiye'de ulusal düzeyde STK'ların yasa yapım süreçlerine katılımı, 2006 yılında yürürlüğe giren "Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" ile düzenlenmiştir. Bu Yönetmelik, mahalli idarelerden STK'lara kadar son derece geniş bir sivil toplum tanımı yaparak yasa yapım süreçlerine katılım sağlayacak örgütleri sınırlandırmamıştır. Yasama sürecinin TBMM'deki aşamasında da sivil toplum katılımı ihtisas komisyonlarının çalışmalarına katılımı sınırlandırılmış ve uygulama, komisyon başkanlarının inisiyatifine bırakılmıştır. Bu durum STK'ların yasa yapım süreçlerine katılımını, bireylerin keyfiyetine tabii hale getirmektedir. Diğer taraftan "Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu" da kamu kurumlarının stratejik düzeydeki planlarını katılımcı olarak hazırlamalarına ilişkin bir düzenleme getirmekte, "Kamu İdarelerinde Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" de bu süreçte STK'ların katılımını sağlamayı ve katkılarını almayı gerekli kılmaktadır. Fakat STK'ların sürece nasıl katılacağı ve bu katılımın ilkeleri, yöntemi ve araçları gibi unsurlar belirtilmediği için, katılım süreci pratikte son derece sınırlı düzeyde kalmaktadır (Altıntaş, 2015: 9).

Türkiye'de STK'ların siyasal karar alma süreçlerinde doğal ve eşit ortaklar olarak sayılmadığı ve katılımının genellikle kamu kurumlarının davetiyle tek yönlü olarak gerçekleştiği görülmektedir (TÜSEV, 2015: 49). Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye'ye yönelik yayınlanan ilerleme raporlarında da kamu politikalarının belirlenmesi ve yasa yapım süreçlerinde STK'ların aktif katılımına imkân sağlayacak yapısal mekanizmaların bulunmadığı sıklıkla vurgulanmaktadır.

Türkiye'de STK'lara ilişkin mali altyapıda da birtakım eksiklikler bulunmaktadır. STK'lar için çeşitli vergi istisnaları mevcut olmakla birlikte, bu konuya dair bütünsel bir

yaklaşım söz konusu değildir. Mevcut uygulamalar kâr amacı taşımayan ve kamu yararına çalışan STK'lara mali yükler getirmeyi sürdürmektedir. Türkiye, STK'lar açısından vergi teşvikleri gibi destekler sağlamak yerine çoğunlukla orantısız muhasebe uygulamalarıyla STK'ların mali yönetimini zorlaştırmaya devam etmektedir. Türkiye'de tüzel kişilerin vergi muafiyeti taşıyan vakıflara ve kamu yararı statüsü bulunan derneklere yaptığı bağışlarda uygulanan vergi indirimi %5'tir. Bu oranın AB ülkelerindeki ortalaması %10'dur. Vergiden muaf vakıf ve kamu yararına çalışan dernek statüsü, çeşitli kanunlarla belirlenmiş olmasına rağmen bu statü, çok az sayıda STK'ya net olmayan kriterler ölçüsünde Bakanlar Kurulu tarafından verilmektedir. Kamuya yararlı olduğu halde bu statüyü alamadığı için birçok dernek, mali zorlukla karşı karşıya kalabilmektedir. Derneklerle ilgili yasal çerçevenin halen birtakım eksikleri olması, gönüllülük esasının ve kamuya yararlı dernek statüsünün belirlenmesinin netlik kazanmaması ve derneklere yapılan maddi yardımlara yönelik vergi indiriminin AB ülkelerine göre düşük tutulması, STK'ların büyük bir çoğunluğunu meydana getiren derneklere dair sorun alanları olarak belirlemektedir. Bu durum Avrupa Komisyonu tarafından da eleştirilmiştir (TÜSEV, 2015: 66-67).

STK'ların özel bağışlar ve sponsorlara yönelik özel düzenlemelere sahip olmaması, STK'ların çoğunu genellikle uluslararası nitelikli kamu projelerindeki hibelere bağımlı yapmaktadır. STK'ların Türk toplumunun dikkatini çekmesi ve lobicilik gücünü artırabilmeleri için mali desteğe ihtiyaçları söz konusu olabilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2013: 11-12).

Türkiye'de STK'ların siyasal alana katılımına dair sorunlar, sadece hukuki düzenlemeler ile ilgili değildir. STK'ların kendi iç yapılanmalarındaki bozukluklar da katılım sorununun oluşmasında etkilidir. STK'ların bir kısmı çok sayıda mensubu olmasına rağmen karar alma süreçlerinde tek kişilik bir örgüt gibi çalışabilmektedir. Bir başka şekilde ifade edilecek olursa her türlü liderlik ve idari işlemlerin, tek kişinin inisiyatifi altına girmesi söz konusu olabilmektedir. STK'ların siyasal alanda karar alma süreçlerinde kurduğu etki, her zaman STK üyelerinin çoğunluğunun mutabakata vardığı yönde oluşmamaktadır. Kimi STK'lar mensuplarının çoğunun isteğinden ziyade yönetici çekirdek kadronun menfaatleri doğrultusunda pozisyon alabilmektedir. Bu durum STK'ları meydana getiren üyelerin ve taraftar kitlelerin istekleriyle siyasal alanda alınan kararların arasındaki farkın artmasına yol açmaktadır. Temsili demokrasilerde alınan kararların meşruiyetini sağlayan ve çoğulcu yapıyı ayakta tutmaya yönelik aracı rolü üstlenen STK'ların kendi içlerinde katılımcı olmaması bu kuruluşların asli özelliklerini kaybetmelerine yol açmaktadır (Ünalı, 2018: 76).

Türkiye'de STK'lara yönelik olumsuz durumların yanı sıra birtakım olumlu gelişmeler de yaşanmaktadır. Türkiye'de kamu ve STK arasındaki ilişkileri geliştirmek ve denetlemekten sorumlu bir kamu kuruluşu bulunmamaktadır. Ancak kamu kurumları çatısı altında sivil toplum ve STK'larla ilişkileri geliştirmeyi kendisine misyon edinmiş birimler yer almaktadır. Örneğin, AB Bakanlığı bünyesinde kurulan Sivil Toplum İletişim ve Kültürel İşler Başkanlığı, AB üyelik sürecinde STK'lar ile birlikte özel sektörün, yerel yönetimlerin ve üniversitelerin AB sürecine ilişkin öneri ve görüşlerini toplamak ve sürece sivil toplum katılımı sağlamaktan sorumludur. Bir diğer olumlu örnek de 2013 yılında hayata geçirilen Gençlik ve Spor Bakanlığı bünyesinde kurulan Gençlik Hizmetleri Müdürlüğüne bağlı STK'lar ile İlişkiler Dairesi Başkanlığıdır. 2012 yılında hayata geçirilen Kamu Denetçiliği

Kurumu da STK'lardan gelen her türlü başvuruyu bireysel başvurular gibi kabul etmektedir (TÜSEV, 2015: 47- 49).

Stratejik planların geliştirilmesi ve çeşitli bakanlıkların STK'larla fikir teatisinde bulunmaları, yasama süreçlerinin meşruiyeti açısından önem arz etmektedir. Son dönemde Türkiye'de de bazı bakanlıklar ve kamu kurumlarının STK'larla istişare yöntemine başvurma girişimlerinde hızlı bir artış gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Dernekler Dairesi Başkanlığının, Yardım Toplama Kanunu'na yönelik tasarısına ilişkin STK'larla yapmış olduğu iş birliği yakın dönemde STK'ların siyasal alana katılımında gerçekleşen önemli bir örnektir. Dernekler Dairesi Başkanlığı, Yardım Toplama Kanunu taslağını yayınladıktan sonra STK'lardan taslağa ilişkin bir ay içerisinde görüş belirtmelerini talep etmiştir. Daha sonra Nisan 2013'te revize edilmiş kanun taslağını web sitesinden duyurarak bir ay süren iki danışma sürecini başlatmıştır. Bu süreçte STK'lar tarafından ileri sürülen fikirler ve şikâyetler değerlendirilerek konuyla ilgili STK'ların davet edildiği bir tanışma toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıdan sonra Temmuz 2013'te revize edilmiş Yardım Toplama Kanunu taslağı, Dernekler Dairesi Başkanlığının web sitesinde yayınlanmıştır. STK'larla ilgili benzer bir süreç Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan Onuncu Kalkınma Planında yürütülmüştür. 5 Haziran 2012 tarihinde Başbakanlık tarafından yayınlanan genelgede, katılımcı demokrasinin bir gereği olarak Kalkınma Bakanlığı önderliğinde sivil toplumun, özel sektörün, akademinin ve kamunun temsil imkânı bulduğu ihtisas çalışma komisyonlarının kurulması hedeflenmiştir. Daha sonra bu genelgeye uygun biçimde bölgesel ve sektörel konulara yönelik çalışmalar üzere 66 uzmandan oluşan bir komisyon meydana getirilmiştir. Onuncu Kalkınma Planında sivil toplum ve özel sektör temsilcisi kuruluşlarının yanı sıra üç binden fazla akademisyen ve kamu çalışanı komisyonlara katkı sağlamıştır. Planın oluşturulma aşamasında yedi binden fazla kişinin görüşü alınmıştır (TÜSEV, 2015: 59-62).

5. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Temsili demokrasilerde bireylerin seçim dönemleri haricinde siyasal alanda karar alma süreçlerine yeterli düzeyde katılım sağlayamaması, alınan kararların meşruiyetini sorgulanır hale getirmekte ve demokratik işleyişi tehlikeye sokmaktadır. Bu çalışmada temsili demokrasinin siyasal katılımı aksayan yönlerinin ortaya çıkarılması ve bu sorunun Türkiye'deki STK'ların siyasal alana katılımı üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de ve AB'de bu sorunun giderilmesine yönelik STK'ların karar alma süreçlerindeki etkinliğini ortaya çıkarmak, makalenin amacını meydana getirmektedir. Bu makale, Türkiye'nin siyasal katılım alanında STK'lara yönelik yapması gerekenleri belirginleştirdiğinden bu alandaki boşluğun doldurulmasına katkı sağlamaktadır.

6. Araştırmanın Yöntemi

Temsili demokraside siyasal katılım alanında yaşanan sıkıntılar ve bunu gidermeye dönük STK'ların üstlendiği roller, araştırma evrenini meydana getirmektedir. Bu sebeple çalışma niteliksel özellik taşıyan bir çalışmadır. Bu çalışmada, temsili sistemde ortaya çıkan sorunlar; uygulamada ve kuramsal düzeyde tespit edilmiştir. Bu sorunun çözümüne yönelik STK'ların üstlendiği roller ve Türkiye'de STK'ların siyasal alana katılımına ilişkin yapılan birçok çalışma analiz edilmiştir. Diğer taraftan Avrupa Birliği'nin STK'ların siyasal

alana katılımına nasıl yaklaştığı ele alınarak, Türkiye ve AB'nin bu konuya bakış açısındaki fark ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın anlaşılabilir kılınması ve sınırlandırılması için STK'ların sadece siyasal alana katılımında yaşadığı sorunlara değinilmiş, diğer alanlara girilmemiştir.

7. Bulgular ve Tartışma

Bu çalışmada temsili demokraside siyasal katılım sorununa yönelik birçok bulgu tespit edilmiştir. Temsili demokrasiyi siyasal katılım açısından ele alan çalışmalar mevcuttur ancak siyasal katılım sorununun çözümünde STK'ların üstlenebilecekleri rollere vurgu yapılması ve bu alana yönelik AB'nin ve Türkiye'nin yaklaşımının incelenmesi, bu çalışmayı diğerlerinden ayıran temel farkı meydana getirmektedir. Türkiye'de STK'ların yaşadığı sıkıntıları TÜSEV, TACSO gibi çeşitli STK'lar raporlar hazırlayarak incelemiş ancak bu sorun, temsili demokrasinin açıklarıyla ilişkilendirilmemiştir. Benzer bir durum, AB'nin Türkiye'ye yönelik hazırladığı ilerleme raporlarında da söz konusudur. Bu çalışmada siyasal katılım sorununu doğru tespit edebilmek adına Türkiye ve AB içerisinde yer alan ülkelerin geçtiğimiz yıllarda seçimlere katılım oranları incelenmiş ve bu oranların ortalamasının düştüğü tespit edilmiştir. Belirli zaman aralıklarıyla yapılan seçimlere katılım dahi demokratik işleyiş için yeterli görülmezken bu oranın düşüş göstermesi siyasal katılım sorununun AB üyesi ülkeler ve Türk demokrasisi açısından bir tehlike olarak belirlediğine işaret edilmiştir. Bu sorunun giderilmesine yönelik Türkiye'nin ve AB'nin STK'lara yaklaşımı makalenin cevabını aradığı problem cümlesini meydana getirmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de STK'ların siyasal alana katılımında henüz başlangıç aşamasında olduğu tespit edilmiş ve bu alanda Türkiye'nin ilerleme kaydetmesinin Türk demokrasisine sağlayacağı katkıya vurgu yapılmıştır.

Sonuç

Günümüzde birçok eleştirinin odağında olmasına rağmen temsili demokrasinin halen en yaygın şekilde kullanılan demokrasi modeli olması, onu siyasal katılımı ön plana çıkaran diğer demokrasi modelleri ile etkileşim halinde olmaya zorlamaktadır. Bu etkileşim; müzakereci veya örgütsel demokrasinin, temsili demokrasi yerine ikame edilebileceği anlamı taşımamaktadır. Çünkü radikal demokrasi modelleri olarak da adlandırılan bu modellerin, siyasal katılımı genişletmenin yanı sıra uzlaşması mümkün olmayan gruplar karşı karşıya geldiğinde nasıl müdahale edeceği, belirsizliğini korumaktadır.

Temsili demokrasi ile idare olunan ülkelerde, halkın sadece seçim dönemlerinde siyasal alana katılımı, oy çokluğuna dayalı olarak kararların belirlendiği çoğunluk diktası riskini ortaya çıkarabilmektedir (Tekeli, 2012: 43). Halkın tamamının bireyler düzeyinde karar alma süreçlerine katılımı pratikte mümkün olmadığından, bu aşamada toplumun belirli kesimlerini temsil eden STK'lar, siyasal katılım sorununun çözümüne katkı sağlayacak aktörler olarak belirmektedir.

Temsili sistemin siyasal katılım hususunda açıklarının farkına varan ve modern çağın ruhuna uygun şekilde demokratik ve meşru bir yönetimin sürdürülmesini önceliklendiren birçok devlet, STK'ların siyasal alanda karar alma süreçlerine katılımını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda son dönemde AB de üye ve aday ülkeleri bağlayıcı nitelikte yasal çerçeveler oluşturma gayreti içerisinde girmiştir. Temsili demokrasinin siyasal

katılım alanındaki açıkları, temsili demokrasi ile yönetilen Türkiye için de geçerlidir. Türkiye ise STK'ların karar alma süreçlerine katılımını sağlamaya yönelik yasal alandaki eksikliklerini tam olarak giderememiş, kamu kurumlarıyla STK'ların senkronize biçimde çalışmasını sağlayan bir kuruluşu halen hayata geçirememiştir.

Türkiye'de STK'ların siyasal alanda karar alma mekanizmalarına katılımı hâlâ birçok kurumun kendi inisiyatifi çerçevesinde gerçekleştirilmekte, yasaların uygulanması noktasında bir zafiyet gözlemlenmektedir. Türkiye'deki uygulamaların bütünü değerlendirildiğinde STK'ların kamu politikalarının belirlenmesi ve her türlü siyasa yapım sürecinde katılım basamaklarından istişare aşamasında bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Bulut, Akın ve Kahraman, 2017: 23-38). Bu sorun AB ilerleme raporlarında da Türkiye'ye yönelik eleştirilerin odağında yer almaktadır. Türkiye'nin belirli konular üzerinde uzmanlaşmış STK'ların sayısını arttırmaya ve bu kuruluşların uzun süre ayakta kalmalarını sağlayacak yasal altyapıyı hayata geçirmeye ihtiyacı vardır. Öte yandan STK'ların kendi içerisindeki demokratik işleyişinin denetimi, tam olarak sağlanmalıdır. AB üyeliği gerçekleşirse bile Türkiye'nin birliğin STK'lara yönelik belirlediği kriterlere uyum sağlaması, Türk demokrasisinin gelişim seyrini etkileyecek ve seçilmiş yönetimlerin demokratik meşruiyetini tesis edecek en önemli unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Altıntaş, M. (2015). Türkiye'de Sivil Toplum-Kamu İşbirliklerine Yönelik Uygulamalar: Vaka Analizlerine Dayalı Bir Çalışma, TÜSEV, <https://siviltoplum-kamu.org/tr/wp-content/uploads/2018/08/vaka-analizlerine-dair-bir-%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fma.pdf>, Erişim Tarihi 16.12.2018.
- Avrupa Komisyonu. (2013). 2013 Yılı İlerleme Raporu. https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf, Erişim Tarihi: 25.12.2018.
- Beriş, H. E. (2015). *Siyasal Düzenin Sınırları Demokrasi Demokratikleşme ve Katılımcı Siyaset*, İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Bulut, Y., Akın, S. ve Kahraman, Ö.F. (2017). "Kamu Politikalarının Oluşturulmasında Sivil Toplum Kuruluşlarının Etkisi", *Strategic Public Management Journal*, Volume 3, Issue 6, pp.23-38.
- Council of Europe. (2017). Guidelines for Civil Participation in Political Decision Making, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd, Erişim Tarihi: 15.11.2018.
- Çaha, Ö. (2012). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Ankara: Orion Yayınları.
- Çukurçayır, M. A. (2012). *Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2012). "Müzakereci Demokrasi ve Sınırları", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(11):26.
- Kiriş, H. M. (Ocak-Aralık 2015). "Türkiye'de 'Seçim Sandığı' Tartışmaları: Seçime Katılma Oranlarının Anlamı ve Önemi", *Toplum ve Demokrasi*, 9(19-20): 25-49.
- Köker, L. (1996). "Radikal Demokrasi", *Diyalog*, 1: 114.
- Lijphart, A. (1997). "Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma", *The American Political Science Review*, Vol. 91, No. 1, pp. 1-14.
- Mansbridge, J. (1990). "Democracy and Common Interests", *Social Alternatives*, 4(8): 20.
- Phillips, A. (1995). *The Politics of Presence*, Oxford University Press.
- Ryan, A. (1998). "In a Conversational İdiom. Social Research", *The New School*, 473-489.

- Stewart, S. (1997). “Happy Ever After in the Marketplace: Nongovernment Organisations and Uncivil Society”, *Review of African Political Economy*, 24(71):17.
- Şaylan, G.(2008). *Temsili Liberal Demokrasinin Önlenemez Krizi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- TACSO STK’lar ve Sivil Katılım,
http://panel.stgm.org.tr/vera/app/var/files/d/o/doc_manual_4tr.pdf. Erişim Tarihi: 11.10.2018.
- Tekeli, İ. (2005). *Katılımcı Demokrasi Sivil Ağlar ve Sivil Toplum Kuruluşları, İki Sempozyum Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. (Kasım 2002). *Sivil Toplum Kuruluşları, Yerelleşme ve Yerel Yönetimler*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. (2012). *Türkiye İçin STK’lar ve Katılımcı Demokrasi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TÜSEV. (2018). Avrupa Konseyi Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi Çevirisi, <https://www.tusev.org.tr/tr/haberler/avrupa-konseyi-politik-karar-alma-sureclerine-sivil-katilim-rehberi-cevirisi-yayimlandi#.XC5MVIUzbDc>, Erişim Tarihi: 22.11.2018.
- TÜSEV. (2015). Sivil Toplum İzleme Raporu. 2013-2014. https://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, Erişim Tarihi: 22.12.2018.
- Ünalımsı, N., (2018). *Bir Baskı Grubu Olarak TÜSİAD’ın İç ve Dış Politikada Etkisi*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, Ankara: Seçkin Yayınları